

УДК 376.13

Жаканбаева Б.Б.

п.д.м. аға оқытушы, zhakanbaeva@bk.ru

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

АУЫЗША СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖӘНЕ ЖАЗУДЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Жазу үрдісінің даму кезеңдері Жазу үрдісі психология тұрғысынан сөйлеу тілдік іс әрекеттің күрделі, саналы формасына жатқызылады. Өзінің пайда болуы мен даму жолы бойынша, сонымен қатар психологиялық мазмұны бойынша, оған кіретін психологиялық операциялары бойынша жазу үрдісі ауызша сөйлеу тілінен айрықша ерекшеленеді. Белгілі болғандай, ауызша сөйлеу тілін меңгеру балаларда ерте кезден ақ, бала өмірінің екі жасынан бастап, ересектермен практикалық қарым қатынас үрдісінде жүреді екен. Бала өмірінің бірінші жылынан бастап бала өзіне бағытталған сөйлеу тілін естіп, өзге адамның сөйлеу тілін естіп қабылдауы оның естіп қабылдауын дамытып, оны өзіндік артикуляциялауға дайындайды екен. Бұл практикалық дайындық бала өзі өмірінің екінші жылының ортасында сөйлеу тілдік дыбыстарды қайталап, жеке заттарды атап бастауына әкеледі. Кейін заттарды атау қабілеті жылдам дамып, баланың сөйлеу тілі кең сипатқа ие болып, 4–5 жасқа таман ересектермен көп қарым қатынасқа түсетін баланың ауызша сөйлеу тілі толық және бай бола бастайды. Дегенімен, жақсы және тез сөйлейтін ешбір бала оның сөйлеу тілі жүзеге асырылатын тәсілдерді еш түсінбейді. Ол әрине, сөйлеу тілдік аппараттың қозғалысының қайсысы оған сөзді артикуляциялауға көмектесетіндігін білмейді; ол ұзақ уақыт бойы оның сөйлеу тілі жеке сөздерден тұратындығын білмейді, ал ауызша сөйлеу тілін құру ережелері оның санасының затына тек мектепте, яғни ол өзі бұрыннан қолданып келе жатқан тілді грамматикалық зерттеуге көшкенде ғана меңгере бастайды. Мақалада ауызша сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеудің айырмашылығы және олардың даму кезеңдері қарастырылады.

Кілт сөздер: ауызша сөйлеу, жазу, дыбыстық кешен.

Жаканбаева Б.Б.

м.д.н., ст. преподаватель, zhakanbaeva@bk.ru

КазНПУ имени Абая, г.Алматы., Казакстан

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ И ПИСЬМА

Аннотация

Процесс письма с полным основанием относится психологией к наиболее сложным, осознанным формам речевой деятельности. Как по своему возникновению и пути развития, так и по своему психологическому содержанию, по входящим в его состав психологическим операциям процесс письма резко отличается от процесса устной речи. Известно, что усвоение устной речи начинается у ребенка очень рано – на втором году его жизни – и происходит в процессе практического общения со взрослыми. Уже в течение первого года жизни ребенок постоянно слышит обращенную к нему речь, восприятие чужой речи развивает его слух и готовит его самостоятельные артикуляции. Эта практическая подготовка и приводит к тому, что в середине второго года жизни ребенок начинает повторять речевые звуки и называть отдельные предметы. В дальнейшем способность называть предметы быстро развивается, речь постепенно приобретает развернутый, связный характер, и уже к 4–5 годам устная речь ребенка, много общающегося со взрослыми, становится достаточно богатой и полной. Однако ни один ребенок, хорошо и бегло говорящий, не осознает **тех способов**, с помощью которых осуществляется его речь. Он, конечно, не знает, какие движения речевого аппарата позволяют ему артикулировать слово;

он еще долго не знает, что его речь состоит из отдельных слов, а правила построения устной речи становятся предметом его осознания только в школе, когда он приступает к изучению грамматики того самого языка, которым он практически давно пользуется.

Ключевые слова: устная речь, письмо, звуковой комплекс.

Zhakanbayeva B.B.

*M.D.N., senior lecturer, zhakanbaeva@bk.ru
KazNPU named after Abai, Almaty., Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH AND WRITING

Abstract

The process of writing rightly refers psychology to the most complex, conscious forms of speech activity. Both in its origin and path of development, and in its psychological content, according to the psychological operations included in it, the process of writing differs sharply from the process of oral speech. It is known that the assimilation of oral speech begins in a child very early – in the second year of his life – and occurs in the process of practical communication with adults. Already during the first year of life, the child constantly hears the speech addressed to him, the perception of someone else's speech develops his hearing and prepares him for independent articulation. This practical training leads to the fact that in the middle of the second year of life, the child begins to repeat the sounds of speech and name individual objects. In the future, the ability to name objects develops rapidly, speech gradually acquires a detailed, coherent character, and by the age of 4-5 or

Keywords: oral speech, writing, sound system.

Қазіргі таңда жазбаша сөйлеу әрекетінің операцияларының құрылымына және олардың психикалық үрдістердің, олардың функцияларының базалық дамуына зерттеуге көптеген зерттеушілер (Лалаева Р.И., Маркова А.К., Прищепова И.В., Корнев А.Н., Алтухова Т.А., Чиркина Г.В.) көңіл бөлуде. [1, б 2]

Жалпы алғанда жазу мен оқу үнемі бірге, қатар жүретін ұғым болып табылады. Жазу дегенге әр әдебиеттерде әр түрлі анықтама беріледі. Негізінен жазу сызбалық бөліктердің жәрдемімен ақпараттарды алысқа жеткізетін, белгілі бір ойды белгілейтін таңбалар жиынтығы.

Сонымен қатар жазбаша сөйлеу тілі мен жазудың ортасында біршама айырмашылықтар кездеседі. Мысалы: ауызша сөйлеу тілі бір жастан ары қарай қарым-қатынас арқылы дами бастаса, жазу бес пен алты жас аралығында оқыту үдерісінің негізінде күрделі пунктуациялық ережелер жүйесін ескере отырып дамиды. [2, б 5]

Егер, ауызша сөйлеу тілі таза практикалық тұрғыда «тірідей ұстап көру арқылы» меңгерілсе, онда артикуляция әлі де саналы сезілмеген болып, онда жазу басынан бастап арнайы саналы оқыту үрдісінде ырықты құрылатын саналы акті болатын еді. Сәйкесінше, бастапқыдан бастап ақ оның сананың сөзді белгілеуге қажет, яғни оны өзге жақын мәндес сөздерден ажырататын дыбыстар жинағы тәсілдер болуы керек. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің дамуының негізгі жолдары түрлі болып келеді. біз атап өткендей, ауызша сөйлеу тілі тірі қарым қатынас негізінде туындап, ал, тілдің құрылу заңдылық ары бастапқыдан бастап саналы жүріп, ақырындап дағдыға айналып, автоматтандырылады. Бұл факт оның дамуының жеке кезеңдерінде жазбаша сөйлеу тілінің психологиялық ерекшеліктерін де айқындайды.

Жазбаша сөйлеу тілі, білім алушы оны қарым қатынас құралы ретінде бастапқы кезден ақ қолданудан басталмайды. Сауат ашуға оқытудың бірінші жылында жазудың техникалық негіздерін меңгеруге, яғни сөзді дыбыстарға бөліп, оларды әріптермен жазуға назар аударылады. Жазуға үйретудің бастапқы кезеңі ауызша сөйлеу тілін меңгерудің белгілі бір дәрежесін талап етеді.

Көптеген ғалымдардың зерттеу жұмыстары ауызша сөйлеу тілін меңгерген мектеп жасына дейінгі балалар оның сөйлеу тіліндегі жеке сөздерді, жеке сөзден тұратын дыбыстарды бөліп көрсете алмайтындығын атап өткен. Яғни, қандай да бір фразаны айтатын мектеп жасына дейінгі бала бұл фразаның пәндік мағынасын түсініп, бірақ бұл фраза тұратын жеке сөздерді анықтай алмайды. Сондықтан, ол фразаны құрайтын сөздерді есептеуді ұсынғанда, сөйлеу тілін талдауда қате жіберіп, ол сөздерді емес (сөйлеу тілінің бірліктерін), сөйлеу тілі туралы пәнді (мағына бірліктерін) оқиды ал, балалардың назарын сөздің мағыналық бірліктерінен аудару үшін арнайы тәсілдерді (нақтырақ айтқанда бөлек айту, сөзді дауыспен бөліп көрсету т.с.с) қолдану қажет. Тіпті бұл жағдайлардың өзінде өзгерістер бірден бола бермейді. Басты міндет сөздің қанағай да бір белгісін бөліп көрсетіп, олардың кезектілігін анықтап, оны құрайтын әріптерді анықтау болып келеді. соныдқтан, тіпті сөз қай әріптен басталады деген сұрақтың өзі баға қиын болып, бұл жағдайда бала екпінді немесе қатты дыбысталатын сөздің дыбысын сирек түсінеді. Ал, екінші қиындық, сөздің оқшау құралуын білу болып келеді. Бұл жағдайда бала берілген дыбыстарға құлақ түріп, олардың тікелей мағынасын іздейді.

Балалардың назарын сөйлеу тілінің мағынасынан оның дыбыстық құрамына аудару әліппеге дейінгі кезеңнің және сауат ашуға оқытудың бастапқы кезеңінің басты міндеті болып келеді. Жазу дағдысын меңгерудің ерте кезеңінде дыбысты талдау, әр әріпті табу, сол әріпті жазу сияқты әр жеке операциялар өзіндік саналы іс әрекет болып келеді. Сөзді жазу бала үшін әріппен белгілеуге қажет дыбысты бөліп көрсету, сол әріпті есте сақтап, дұрыс бейнелеу, жазу міндеттері қойылады.

Әр жеке әріптерді жазу бастапқыда бірқатар оқшауланған әрекеттерге бөлінеді. Әріптер құрайтын жеке элементтерді жаза отырып, сауат ашуға көшкен бала Е.В.Гурьянов көрсеткендей, әріптің әр элементін бөлек дұрыс жазуға талпынып, бұл жеке саналы әрекеттердің үйлесімділігі нәтижесінде бүтін бір әріпті жазуға әкеледі екен. Дағдылардың даму барысына орай жазудың психологиялық үрдісі өзгеріп отырады. Бала әріптердің бүтін үйлесімділігін, кейін бүтін сөздерді дұрыс жазып үйреніп, жеке дыбыстарды бөліп көрсетуі, әріптерді жазуы, қажет графикалық белгілерді табуы – баланың назарын арнайы алуын тоқтатып, дағдыланып, автоматтандырылады. Балалалар бұл операцияларды автоматты түрде жүзеге асырып, саналы міндеттер өзге міндеттерге ауысып, олар күрделі бүтін актілерді құрайды: сөзді, фразаны жазу, кейде бүтін ойды жазу. Жазудың қарапайым актілері бірігіп, «Жазбаша сөйлеу тілі» деген күрделі актіге айналады. Бұрын толықтай саналы актілердің нәтижесі болған нәрсе енді автоматтандырылған сериялар, жиі жағдайда саналы емес актілердің нәтижесіне айналады. Тек өзінің дыбыстық құрамы бойынша күрделі сөздрді жазғанда немесе жазған мәтінін тексеру сияқты жеке жағдайларда бала сөзді жоспарлы түрде дыбысқа бөлуге жүгініп, жеке операциялары тағы да саналыға айналып, жазып отырған бала әріпті іздеу, оның графикалық бейнесін іздеу, дыбыстық талдау т.с.с үрдістерді саналы сезіне бастайды.

Балалар мен ересек адамдардағы жазу үрдісін нәтижелі талдау барысы бұл күрделі дағдының дамуы оның құрамына кіретін жеке элементтер ғана емес, олар біртіндеп бөліп көрсетудің бірқатар оқшауланған әрекеттері және әріптерді жазу күрделі және бүтін «жазабаша сөйлеу тілімен» алмастырылып, ал жазудың жеке құрамдас бөліктерінің саналы сезілуі азайатындығын көрсетті.

Сонымен, осы орайда жазу әрдайым жазып отырған адамға ұсынылатын немесе онда туындайтын ойдан, белгілі міндеттен туындайтындығы белгілі болды. Егер, оқушы оқылған сөзді немесе фразаны жазуы керек болса, онда басты ой оқушы тарапынан айтылған, оқылған сөзді естіп, оны дұрыс жазуына негізделеді. Егер, оқушы еркін шығарма немесе хат жазуы керек болса, онда оның ойы алдымен белгілі оймен шектеліп, кейін фраза қалыптасып, сөздер пайда болады.

Жазу үрдісінің бірінші кезеңі жазуға берілген сөздің дыбыстық құрамын талдау болып келеді. Бұл кезең бірнеше арнайы операцияларды қамтиды. Жазып отырған адам үшін ойша

елестетілетін және қабылданған дыбыстық ағымнан дыбысталу сериялары бөлініп көрсетілуі керек. Бұл міндет біз ойлағандай қарапайым емес, және балаларда бұл жағдай бала қажет сөзді қайта қайта қайталап, оны буынға бөлмей «жаһандық» сипатта қабылданады. Соның нәтижесінде антиципациялар, элизиялар, персеверациялар, контаминациялар мен сөздерді алмастырулар пайда болады.

Сөзді құрайтын дыбыстардың кезектілігін бөліп көрсету сөйлеу тілдік ағымды мүшеленудің бірінші операциясы болып келеді. Яғни оны естілетін бөлек мүшеленген дыбыстар сериясына айналыру болып келеді. Екінші операциясы дыбыстарды анықтап, сол сәтте естілетін дыбыстық нұсқаларды нақты жалпыланған сөйлеу тілдік дыбыстарға, фонемаларға айналдыру болып келеді. Тек сөздің дыбысталуы нақты сөздерде балаларда аса қиындықтар тумады. Мысалы: шар, мама. Ал, егер, дауыссыз дыбыс жұмсақ және қатаң буынға ие болған кезде және [д] ның [т], [з] ның [с] болып дыбысталуында, балаға қажет фонеманы ажыратуда қиындықтар туындайды. Сонымен қатар күрделі дыбыстық кешенге жататын жеке элементтер мен дауыссыздарды ажыратуда да қиындықтар байқалады.

Жазуға қажет дыбыстық талдаудан кейін екінші кезең, фонемаларды бөліп көрсету немесе оларды көру графикалық схмаға аудару жүреді. Әр фонема сәйкес әріпке аударылып, кейін ол жазбаға түсуі қажет. Егер, алдына ала жүргізілген дыбыстық талдау жеткілікті жүргізілген болса, сөйлеу тілінің дыбыстарын әріпке шифрлеу, яғни лингвистердің сөзімен айтқанда фонеманы графемаға аудару еш қиындық туғызбайды. Жазуға оқытуда қажет әріпті, оның графикалық бейнесін есте сақтау өте маңызды. Кей жағдайда балаларда «айналық жазу» атты ауытқушылықтар да кездесіп жатады. Тәжірибелі мұғалімдер балалардың бірінші сыныптан бастап жиі жағдайда Е және З, б және д, ш және т, и және п т.с.с формасы бойынша ұқсас, бірақ элементтерінің кеңістікте орналасуы бойынша ажыратылатын әріптерді жазу барысында қиыналатындығын біледі. Тіпті кей балаларда (әсіресе сол қолы жетекші қолы болып келетін) бала жазуды бастауы қажет жақты бірден аңғара алмай, жазуды солдан оңға қарай, кейде кері бағытта жазып, бүтін буынды айналық сипатта жазатын жағдайлар да кездеседі. Бірақ, бұл қиындықтар сауат ашуға оқыту барысында түзетуге және оқытуға келетін жағдайлар болып келеді. Әріптердің қажет кезектілігін сақтаудағы қиындықтар жиі жағдайда сөз элементтерінің дыбыстық кезектілігін сақтаудағы қиындықтардан да туындайды. Жазуға үйретудегі үшінші маңызды кезең, ол жазуға бағытталған оптикалық бейнелерді, әріптерді қажет графикалық бейнеге түсіру болып келеді.

Жазбаша сөйлеу тілі қалыптасқан сөйлеу тілі негізінде туындайтын тілдің бір формасы. «Жазбаша сөйлеу тілі» түсінігі оқу мен жазу сияқты құрамдас бөліктермен тығыз байланысты. Сондықтан, 1 оқу жылының аяғы ме, 2 сыныптың басынан бастап оны жазу бұзылы ретінде қарастыруға болды.

Жазу ол бастапқы кезден ақ арнайы саналық оқыту үрдісінде туындайтын ырықты құрылған саналы акт ретінде қарастырылады. Осылайша, жазбаша сөйлеу тілінің механизмі сауат ашуға оқыту кезінде қалыптасады. А.Р.Лурия өз жұмыстарында жазбаша сөйлеу тілін меңгеру үшін бала алдымен сөйлеу тілінде айтылатын дыбыстарды жақсы ажыратып, олардың кезектілігін сақтап, әріптердің жазылуын жақсы меңгеріп, жазылуы бойынша ұқсас әріптерді шатастырмай, белгілі қозғалыс дағдыларына ие болып, қажет қозғалыстарды жүзеге асыра алуы қажет екендігін атап өткен. Ғалымының ойынша жазу таза техникалық актіден қарым қатынас құралына айналуы үшін 1.5-2 жылдай уақыт қажет екен. Бұл уақытқа дейін бала жазу дағдысының техникалық дағдыларын меңгереді. Дегенімен, осы жерде объективті сипаттағы қиындық ар туындайды. Бұл жайлы белгілі физиологтар да ескертіп айтады. М.М.Безруких деген ғалымның пайымдауынша жазу дағдысын қалыптастыру ол күрделі және ұзақ биологиялық үріс.

Функциональды түрде мектеп жасына дейінгі бала іс әрекеттің бұл күрделі түріне әлі дайын емес болады:

- жазу негізінде жатқан іс әрекетті ырықты реттеу механизмдерінің, жүйке бұлшықет реттеу механизмдерінің дайын еместігі;

- ұсақ саусақ моторикасының әлі дежеткіліксіз қалыптасқандығы;

Физиологтардың пайымдауынша, егер баланың кинестетикалық басқаруы жеткіліксіз болса, тіпті 6, 7. тіпті 8 жастың өзінде бала жазуға дайын болмай шығады екен. Бұнда бұлшықет сезімталдығы мен басқаруды атқаратын көрудің де ролі ерекше.

Жазу бастапқыдан бастап саналы акт болғандықтан, сөзді жазуы қажет бала ең алдымен оны құрайтын дыбыстарға, және жазуы қажет әріптерге жолығады. Сонымен қатар, жазуды меңгеру үшін сөйлеу тілінің барлық жақтарының қалыптасуы маңызды: дыбыстық, фонематикалық және лексикалық-грамматикалық т.с.с

Жазу үрдісіне қол мен көзде белсене қатысады, сондықтан бұнда есту, көру, сөйлеу тілдік қозғалыс, қимыл қозғалыс компоненттерінің өзара әрекеті маңызды ролді атқарады.

Жоғарыда біз атап өткен, жазу үрдісінің маңызды операцияларының бірі, яғни сөзді дыбыстық талдау бірқатар кешенді ықпал етуді қамтиды. Сөзді қатесіз жазу үшін оның буындық құрылымын дұрыс анықтап, әр дыбыстың кезектілігі мен орнын білу маңызды. Дыбыстық талдау үшін есту сөйлеу тілдік және сөйлеу тілдік қозғалыс анализаторларының қалыптасуының жеткілікті деңгейі қажет.

Кейін жазудың моторлы операциясы, яғни әріптің көру образын қолдың көмегімен орындау жұмыс жүргізіледі. Қолдың қозғалысымен бірге кинестетикалық басқару жүзеге асырылып, ол өз кезегінде көру арқылы басқарумен бекітіледі.

А.Р.Лурия өзінің «Очерках психофизиологии письма» атты еңбегінде: «әр жазу жасырын ішкі қайталап айтумен сипатталады» деген. Біздің қозғалыстар мен артикуляциялауымызда тек қозғалыс (эфферентті) импульстер ғана емес, сонымен қатар сезімталдық (афферентті) қозғалыс маңызды ролді атқарады. Қозғалыс өзіне қате ұйымдастыруды алуы үшін импульстердің қажет бұлшықет топтарына бағытталуы маңызды. Сондықтан, сол сәтте мүше схемаларының қалпын сигналдайтын афферентті импульстерді сақтау қажет. Ал, ол үшін өз денесіне бейімделе алуы, сезімталдығы, кеңістіктік түсініктерінің т.с.с қалыптасуы маңызды. Бұл функциялар бас ми сыңарының төбе, артқы орталық бөліктерімен жүзеге асырылады.

Жазудың күрделі функциональды құрамына оның күрделі (кезендік) локализациясы сәйкес келеді.

Барлық жазуға толық жауап беретін бірінғай орталық жоқ, дегенімен, жазу актісін жүзеге асыруда премоторлы сыңар мен посторталық (кинестетикалық) төмен бөліктермен бірге сөйлеу тілін дыбыстық талдау мен жинақтауға қатысатын және фонематикалық талдауға қатысатын сол жақ самай бөлігінің есту сыңары болып келетін екіншілік аймақтардың сақталуы да маңызды. Кейін ми сыңары бөліктерінің көру кинестетикалық бөлімдерінің сақталуы да маңызды. Себебі, онсыз фонематикалық құрылымды кеңістіктік координаты мен топологиялық ерекшеліктері сақталған графема жүйесіне «шифрлеу» мүмкін емес болып келеді. Ал, оны ары қарай жүзеге асыру үшін ми сыңарының кинестетикалық және қозғалыс бөліктерінің (пост орталық және премоторлы) сақталуы маңызды. Олар графикалық сызбалардың біртіндеп қозғалыс актілерінің «кинестетикалық әуезділігіне» «шифрленуін» қамтамасыз етеді. [3, б 35]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Российская Е.Н. «Өзіндік жазбаша сөйлеу тілін қалыптастыру әдістемесі». Оқу құралы. – М. 2005. -240 б

2.Өмірбекова К.К. «Жазбаша сөйлеу тілінің бұзылуы және түзету жолдары» Оқу құралы. – Алматы, 2010ж.

3. Лурия А.Р. «Жазудың психофизиологиялық очерктері». – Москва, 2005ж.